M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref.
Ser. 1069

Title: Lokasthavada

1069

Complete

Lakkarasthanada : Title

: Author

: Editor

: Year, Vols.

: Publisher

1069 : Remarks

श्रीगणेशाय नमः ॥ शब्दानां चतुष्टयी प्रवृत्तिरिति महाभाष्ये प्रवृत्तिनिमित्तपार्थ्यता तच्चयेः [illegible] स्यात् तथाच जातिद्रव्यगुण [illegible]
रूपार्थाश्चातुर्विध्यात् शब्दोऽपि चतुर्विध इति पर्यवसित तथाचोक्तं शब्दैरेव प्रतीयते जातिद्रव्यगुणक्रियाः चातुर्विध्याद्धमीणां [illegible]
[illegible] तिशब्देन अखण्डधर्म उच्यते न तु नित्यानेकसमवेत अन्यथा जातिशब्दस्यैव चतुर्बहिर्भावापत्ते: नहि जातिशब्दस्य जातिरर्थः किंतु
[illegible] खण्डोपाधिरेव न च जातिशब्दस्य जातौ शक्तिस्वीकारेणैव गोशब्दादेरिव जातिवाचकान्तर्गतत्वसम्भवात् किं जातिपदस्य अखण्डधर्म
परत्वेति वाच्यं गोपदादेर्व्यक्तावेव जातिपदस्य जातावपि अनन्त्यादिदोषसंभवेन शक्त्यसंभवात् एवंच न अभावपदस्य [illegible] पि चतुर्वीहिर्भावापत्ति
रपास्ता नोआभावपदयोरखण्डार्थकत्वेन अभावत्वस्याखण्डोपाधित्वात् जातिवाचकान्तर्गतत्वसम्भवात् अथव्यवहारेण व्यक्तावेव शक्तिग्रहस्तु न च जातौ तस्याः
प्रत्यक्षायोग्यत्वेन तत्र शक्तिग्रहासंभवात् एवंच कथं गोत्वादिजातिर्गोपदादिवाच्येति चेन्न व्यक्तीनामानन्त्येन तत्र शक्तिग्रहासंभवात् नानाशक्तिकल्पनप्र
संगाच्च व्यक्तेर्गोपदाद्बोधस्तु गोत्वशक्त्याक्षेपवशात् न च किं मानं तेन तन्न [illegible] विषयकशक्तिज्ञानस्य तत्तद्व्यक्तिविषयकशाब्दबोधहेतुत्वस्वीकारेणैवस्या
व्यक्तेः शाब्दबोधस्तत्र शक्तिग्रहो वर्त्तत एवेति वाच्यं काश्यां गौरस्तीत्यत्र मिथिलास्थकाश्यां गोविशक्तिग्रहात् काशीस्थायां मैथिलस्य शाब्दबोधेन
व्यभिचारात् एवंच गोत्वादिजातेरेव गोपदादिवाच्येति तथाचोक्तं वाक्यपदीये गौः स्वरूपेण न गौः नाप्यगौः अभिधेय गोत्वाभिसंबन्धात्तु गौरिति
स्वरूपेणानारोपेण न गौः न गोपदाभिधेय नाप्यगौः न गोभिन्नाश्वादिपदाभिधेया किं तु अभिधेयगोत्वाभिसंबन्धाद्गोपाधिकगोपदाभिधेयतावा
[illegible] एवं डित्थादिसंज्ञाशब्दाः स्फोटात्मकस्वरूपवाचकाः प्रवृत्तिपरिभाषात्मकस्वतंत्रे क्वासंसर्गेण स्फोटाश्रितास्तु डित्थादिव्यक्तिनामाभि
[illegible] शब्दस्य द्रव्यत्वात् संज्ञाशब्दानां द्रव्यवाचितासंवादः एवं नीलादिशब्दाः गुणवाचिनः नीलरूपादेर्नीलादि
शब्दा [illegible] नीलरूपस्य [illegible] अनन्त्यादिदोषसंभवादिति वाच्यं नीलरूपस्यानित्यैकरूपत्वे अनन्त्यादिदोषासंभवात् न च नीलरू
[illegible] नप्रसङ्ख्यानस्यादिति वाच्यं तादृशानीला नीलस्य भवापत्त्यैव ध्वस्तत्वावगाहनेनोक्तत्वात् एवं चनी
[illegible] पाद्याश्रितं [illegible] भाद्धिप्याद्युभावर्तीतिनिगर्वः [illegible] पच्यादिधातवः क्रियावाचकाः क्रिया [illegible]

तं

ध्यत्वेन प्रतीयमानो व्यापारः साध्यत्वलिंगसंख्यान्वयविरोधी कारकाकांक्षाप्रयोजकः क्रियाधर्मः स च धातुसामान्येन क्रियायां बोध्यते तदुक्तं
यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयत इति नच व्यापाररूपायाः क्रियायाः पदार्थविभक्त्यान्वयादि
प्रसक्त इत्याद्यात इति वाच्यं सकलफलानुकूलव्यापारानुगते कृत्स्याएव साध्यत्वेनैव पच्यादिनाभिधानात् तस्याः क्रियायाः [illegible]निरूपनीया अवय
वास्थयायादयः पौर्वापर्यमासादयंति न तु क्रिया तस्य स्त्रैकाल्येप्येकत्वादितीन्द्रियत्वेन पौर्वापर्यगोचरप्रसक्तासंभवाच्च तथा चाक्षणं क्रियानामय
मसाताप दिदृष्टा पौर्वापरीभूतावयवा पिंडीभूतानिर्दिश्यते तु शक्यते इति एवं चार्थचातुर्विध्याद्धि नामपि चातुर्विध्यं निष्प्रत्यूहं अत्रेदं चिन्त्यते गोत्वविशिष्टा
यांगव्येव गोपदव्यवहारात् इति प्राग्युक्तं नत्वेतस्य प्रवहाद्ययोग्यत्वात् नच व्यवहारा व्यक्तिः पदवाच्यत्वमेवायाति तत्र जातिशक्त्याक्षेपवशा
दपि संभवति किमानंत्यादि दोषकवलित व्यक्तिशक्त्येति वाच्यं गोत्वादौ गोपदादेः शक्त्यसंभवात् तथाहि गोत्वत्वावच्छेदेन गोपदाभिधायत्वस्य गोरि
ति स्मरणं प्रति हेतुत्वे केचित् गौरिति कोचित् गोत्ववानिति स्मरणवैचित्र्यानुपपत्तेः व्यक्तिशक्तिवादिमते तु स्वरूपतो गोत्वप्रकारशक्तिज्ञानस्य गोरिति
स्मरणे गोत्वत्वविशिष्टगोत्वप्रकारकव्यक्तिज्ञानस्य गोत्ववानिति स्मरणे हेतुत्वसंभवेन तादृशस्मरणयोर्वैचित्र्यसंभवात् नच गोपदधर्मिकगोत्ववाचक
ताज्ञानमेव स्मारकं एवं च तत्रानवच्छिन्नस्य गोत्वस्य प्रकारत्वे गौरिति गोत्वत्वविशिष्टस्य प्रकारत्वे गोत्ववानिति स्मरणमुपपद्यत एवेति वाच्यं व्यक्तिपारत
न्त्र्येण गोत्वादेरितरानवच्छिन्नप्रकारत्वस्वीकारेण वाचकताग्रहे गोत्वादेरनवच्छिन्नप्रकारत्वासंभवात् अन्यथा कालो गौरिति प्रसंगप्रसंगात् अथ नै
यायिकमते अयं घट इति व्यवसायस्य घटत्वेन मे ज्ञानमिति अनुव्यवसाये स्वीकारेण तत्र स्वरूपतो घटत्वादेर्भानसंभवात् एवं च वाचकताज्ञाने स्वरूपतो गोत्वादे
र्भानं संभवत्येवेति चेदस्तु तथा तथापि जातिशक्तिस्वीकारे व्यक्तिभानासंभवात् नचाक्षेपादेव व्यक्तिर्भासत इत्युक्तमिति वाच्यं आक्षेपस्य निर्वक्तुमश
क्यत्वात् नच तुल्यवित्तिवेद्यत्वमेवाक्षेपपदार्थः तत्रापि जातिर्व्यक्तिं विना न भासते इति जातिभासकसामग्र्येव व्यक्तिभानं तथा च जातिप्रकारता
या व्यक्तिविशेष्यतानिरूपितत्वनियमात् जातिशक्त्या जातिप्रकारताक ज्ञाने जायमाने अर्थसिद्धव्यक्तिविशेष्यताकत्वस्य संभवादिति वाच्यं गो
त्वप्रकारकज्ञानवानहमित्यनुव्यवसाये गोत्वप्रकारकत्वस्य सत्वेन गोविशेष्यताकत्वस्यासत्वेन च व्यभिचारात् गोत्वप्रकारतायां गोविशेष्यतानि·

२

गो

रूपितत्वनियमासंभवेन नोक्ततुल्यवित्तिवेद्यतारूपाक्षेपासंभवात् नच समवायेन गोत्वप्रकारताया एव व्यक्तिविशेष्यतानिरूपितत्वनियमः अनुव्यवसाये तु प्रकारता
संबन्धेन गोत्वस्य ज्ञाने प्रकारत्वान्न व्यभिचार इति वाच्यं गवयेऽपि गोत्वस्य भ्रमसंभवात् तत्र व्यभिचारस्य ब्रह्मणाप्यशक्यपरिहारत्वात् एवं च जातिशक्तिस्वीका
रे गवादिव्यक्तेः शाब्दज्ञाने भानासंभवेन गवादिव्यक्तावेव गवादिपदानां शक्तिरावश्यकी नच मिथिलाकाश्यां गविशक्तिग्रहात् काशीस्थायां गोर्भाना
संभव इति पूर्वोक्तदूषणमिति वाच्यं गोत्वविशिष्टविषयकशाब्दबोधे गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानस्य कारणत्वस्वीकारेणाग्रहीतशक्तिकगवां गोर्भानसंभ
वेन दोषासंभवात् तथाचोक्तं आनंत्येऽपि हि भावानामेकं कृत्वोपलक्षणं शब्दः सुकरसंबंधो न च व्यभिचरिष्यतीति एवं नीलरूपादिव्यक्तयः एकैकानित्या
नीलादिशब्दवाच्या इत्यप्युक्तमेव नीलत्वं त्वनीलत्वमत्वरूपवैलक्षण्यस्यानुभवसिद्धत्वेन नीलरूपस्य नानात्वात् किंच नीलो ध्वस्त इति प्रतीति
नीलरूपस्यैव ध्वंसप्रतियोगित्वावगाहनेन नित्यत्वासंभवः नच तादृशप्रतीतिर्नीलरूपसमवायध्वंसत्वमवगाहत इत्युक्तमिति वाच्यं नीलरूपसमवा
य एव ध्वंसत्वमवगाहत इत्युक्तमिति वाच्यं नीलरूपसमवायस्य प्रतियोगित्वेनानुल्लेखात् अन्यथा घटो ध्वस्त इत्यादिप्रतीतावपि घटसमवाय एव ध्वंसत्वमवगाहत
इत्यस्यापि वक्तुमशक्यत्वेन घटादीनामपि नित्यत्वसंगमात् तस्मात् नीलरूपादिध्वंसादेरनुभवसिद्धतया दुरुपह्नवत्वात् अनित्यानेका एव नीलरूपा
दिव्यक्तयः एवं पच्यादिधातुनामपि रूपपरावृत्तिजनकानलसंयोगादिरूपव्यापाराएवोपस्थाप्यते न तु सकलैकव्यापारानुगतैकातीन्द्रियरूपादिक्रिया तस्याः
प्रमाणाभावेन सिद्धतया धातुनोपस्थित्यसंभवात् नच क्रियानामेयमभूततापादिदृष्टा पौर्वापरीभूतावयवा पिंडीभूता निर्दिश्यते तु शक्यतेति भाष्या
देव तादृशक्रियासिद्धिरिति वाच्यं भाष्यकारस्य स्वतंत्रेच्छतया नियंतुमशक्यत्वेन तद्वचनस्यार्थसाधकत्वाभावात् लोकदृष्टव्यापारेणैव पचत्यादिव्यवहा
रसंपत्तौ तादृशातीन्द्रियक्रियायां मानाभावाच्च अतएव पश्य मृगो धावति मृग इत्यत्र मृगकर्तृकधावने दृक्कर्तृकदर्शनाविषयत्व इति शाब्दबोधो भाष्याभ्युप
गतः संगच्छते अन्यथा धावनक्रियाया अतीन्द्रियतया दर्शनविषयत्वासंभवेन तादृशबोधो न स्यात् न च क्रियाया अतीन्द्रियत्वेऽपि तदवयवीभूताव्या
पारस्य दृश्यत्वेन तद्द्वारा तद्दर्शनानुपपत्तिरिति वाच्यं नो वयविनोऽतीन्द्रियत्वे अवयवदृश्यत्वस्याप्रपंचरत्वेनासंभवात् किंच न्यूनातीन्द्रियैक रूपा क्रिया
याद्रव्यरूपा तदन्यरूपा वा आद्ये निरवयवद्रव्यस्यावयवत्वासिद्धेः अन्त्ये गुणादीनामवयवस्य केनाप्यनंगीकारात् तस्माद्रूपपरावृत्तिजनकानलसंयोग।

७ फलानुकूल ७

दि व्यापारएव पच्यादिधातुना वाच्य इति एवं स्फोटेपि नदिघ्यादिपदवाच्यः दित्वाभिव्यक्तेः प्रसंगापत्तेः आश्रेयात् व्यक्तौ नुमिस्य जा
तिशक्तिनिराकरणावसरे निरस्तत्वात् किंच स्फोटएवमानाभावः नच नदी दीनपदयोर्वर्णसमुदायस्याविशेषात् इति विशेषेपि योर्वार्थबोधापत्तिः
स्फोटस्वीकारेतु नदीदीनपदयोर्भिन्नस्फोटसत्वात् अर्थबोधयोर्वैचित्र्यमुपपद्यत इति वाच्यं आनुपूर्वीविशिष्टशब्दस्यैवार्थबोधकतया पौर्वा
पर्यरूपानुपूर्व्या विभिन्नत्वात् अर्थविशेषबोधसंभवात् आनुपूर्व्याः स्फोटाभिव्यंजकत्वस्य भवतापि स्वीकरणीयतया तद्वत्तोरे
वास्तु किं तेनेति न्यायादानुपूर्वीज्ञानहेतुतोचितात्वात् तस्मात् संकृताशब्दानामपि व्यक्तिरेव वाच्येति ननु तथापि नैयायिकमते चैत्रः पच
तीत्यादौ पाकानुकूलकृतिमांश्चैत्र इत्याकारकबोधो नैसंगच्छते भावप्रधानमाख्यातमिति आख्यातार्थेषु तेषु कृतिरू
पाया भावनायाः प्राधान्यमभिधत्ते न क्रियायाः प्राधान्यमिति ननु निरुक्तस्मृतेर्विरोधात् तादृशस्मृतेः भावस्य क्रिया
या एव प्राधान्यमभिधीयत इति क्रियायाः प्रधानकबोधस्वीकारएवत्युचित इति चेन्न भावप्रधानमाख्यातमिति निरुक्तस्मृतेरा
ख्यातार्थेषु संख्याकालभावनारूपेषु भावनायाः कृतेः प्राधान्यमित्यर्थात् भावपदेन भावनाया अभिधानात् तथाच निरु
क्तस्मृतिराख्यातार्थेषु कृतिरूपायाः भावनायाः प्राधान्यमभिधत्ते न क्रियायाः प्राधान्यमिति ननु तथापि पश्य मृगो धा
वतीत्यत्र प्रथमान्तार्थप्राधान्यस्वीकर्तॄणां मते धावनकर्तृमृगस्यैव विषयतारूपकर्मतया अन्वयएवाभ्युपेतव्यः एवंच मृगप
दात्कर्मणि द्वितीया स्यादिति क्रियायाः प्राधान्यवादिनां मते मृगकर्तृकधावनस्यैव कर्मतया दर्शने अन्वय इति धा
तोः पर्युदासेन प्रातिपदिकसंज्ञाविरहात् एवं न द्वितीयाप्रसंग इति चेन्नैवं मृगपदार्थस्य कर्मतया दर्शने अन्वयाभ्युपगमएव
दूषणं तदेव न किंतु धावति मृग इति वाक्यार्थस्य धावनकर्तृत्वविशिष्टमृगत्वावच्छिन्नस्य तादृशविशिष्टधर्मावच्छिन्नवि
षयतारूपकर्मतासंसर्गेण दर्शने अन्वयस्वीकारेण धावति मृग इति वाक्यस्य द्वितीयाप्रतिपादकत्वरूपार्थकत्वाभावात्

स्ना २

कृत्तद्धितसमासाश्चेति सूत्रे समासग्रहणस्य नियमार्थत्वाच्च प्रातिपदिकसंज्ञायाः अप्रसरान्न तादृशवाक्याद् द्वितीयाप्रसंगः अतएव म
लिनं वपुर्यादृश मालिन्यविशिष्टस्य वपुषो विशेषणतापन्नस्य हेतुहेतुमद्भावसंसर्गेणैवाशांसाविषये स्नाने अन्वयः सिध्यति
साध्ये समाहारे सिद्धसाध्यायकल्पत इति न्यायात् तथाचात्र हेतौ पंचमीप्रसंग इति निरस्तं वाक्यार्थस्यैव हेतुहेतुमद्भावेनान्वया
द्वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञाविरहात् एवं देवाकृष्णाय यस्संग्रामे चापेनासादितः शूरः पश्य लक्षणपर्णायां बकः परमधार्मि
क इत्यादावपि संग्रामाधिकरणकचापकरणकासादनकर्मत्वविशिष्टशूरत्वावच्छिन्नस्य तादृशविशिष्टधर्मावच्छिन्नकर्म
तासंसर्गेणैव संबोध्यकृष्णांशसाविषयाकर्णनक्रियायां परमधार्मिकत्वविशिष्टबकत्वावच्छिन्नस्य च तादृशधर्माव
च्छिन्नकर्मतासंसर्गेण लक्षणपर्णासंबोध्यकपंपाधिकरणाकांशसाविषयदर्शनक्रियायां चान्वयस्वीकारेणैव न
द्वितीयाप्रसंगः तादृशविशिष्टधर्मावच्छिन्नयोर्वाक्यार्थत्वेन वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञाविरहात् एवंच प्रथमा
न्तार्थप्रधानकशाब्दबोधस्वीकारे नानुपपत्तिलेशोपि ननु क्रियाप्रधानकशाब्दबोधस्वीकारेप्यनुपपत्त्यभावात्
प्रथमान्तार्थप्रधानकः क्रियाप्रधानको वा बोध इत्यत्र विनिगमकाभाव इति चेन्न क्रियाप्रधानकबोधस्वीकारे प्र
याति पुरुषस्तस्य पादयोरभिवादये इत्यत्र तच्छब्देन पुरुषो न परामृश्यते तस्य प्राधान्याभावात् सर्वनाम्नोमु
ख्यगतः प्रधानपरामर्शत्वनियमात् अन्यथा दृष्टो तेराज्ञः मातंगा रत्नस्यैवामी तुरंगमा इत्यादिप्रयोगप्रसंगात्
अप्रधानस्यापि राज्ञः तच्छब्देनपरामर्शसंभवेन तादृशवाक्यात् प्रमाणमेकबोधे बाधकाभावात् तच्छब्दस्य प्र
धानपरामर्शकत्वनियमस्वीकारेतु राज्ञः प्राधान्याभावेन तच्छब्देन न परामर्शः किंतु मातंगानामेव तेषां तु र

वादा
३

गमेस्वस्वामिभावरूपषष्ठ्यर्थसंबंधोभावान्नान्वयबोधः एवंच उक्तरूकेत शब्देन पुरुषपरामर्शायपुरुषप्रधानकबोधस्यैवाभ्युपगमात् प्रथमांता
र्थप्रधानकबोधेतस्यैव विनिगमकत्वसंभवादितिसंक्षेपः ॥ ॥ ननु केनविनिगमकेन इदंपरिच्छिद्यते यत्प्रथमांतार्थएवप्रधानइति
चेत् उच्यते प्रयातिपुरुषस्तस्यपादयोरभिवादयेइत्यादौ प्रथमांतार्थःप्राधान्यात्परामृश्यते तथाच यदीतिप्रथमांतयोः प्रथमांतस्य
प्राधान्यंनस्यात् तदा प्रयातिपुरुषइत्यादौ पुरुषस्तच्छब्देननपरामृश्येत गुणीभूतस्यार्थस्यतच्छब्देनपरामर्शासंभवात् अन्यथा इत्येते
राजमातंगास्तस्यैवामीतुरंगमाइत्यादौ राज्ञस्तच्छब्देनपरामर्शप्रसंगात् इतिनव्यतार्किकाः तन्न्रिये सर्वनाम्नांमुत्सर्गतःप्रधानपरामर्श
त्वादिस्ति हि विशेष्यविधयावसापूर्वोपस्थितार्थस्यपरामर्शकत्वादिसर्थेवधानेन एकसंबंधिज्ञानाधीनमपरसंबंधिस्मरणमितिस्मय
जागरूकत्वेनचस्पाकांक्षापूर्वपदार्थप्रधानस्यपरामर्शकत्वेनच प्रयातिपुरुषइत्यादौ पुरुषपदस्यपुरुषत्वावच्छिन्नेशक्तत्वात् तत्र पुरुषत्व
स्यप्रकारतया पुरुषस्यविशेष्यतयाच प्राधान्यात्परामर्शेबाधकाभावात् अथवा सविशेषणे हीतिन्यायेन व्यापाराशस्यपरामर्श
बाधात् इदृशत्वेनान्वितस्यपुरुषस्यपरामर्शसंभवादित्यपास्तं इतिनव्यवैयाकरणमतं   इतिवादार्थः ॥ ॥

३

श्रीगणेशायनमः विद्यानिधानपुत्रस्यन्यायवाचस्पतेरियं निर्मत्सराणांधीराणांशर्मनिर्मातु निर्मितिः ~ अथसंक्षेपाल्लकारार्थो निरूप्यंते तत्र
लट् लिट् लुट् लृट् लेट् लोट् लङ् लिङ् लुङ् लृङ् एतेदशलकाराः तत्रलकारस्यार्थः कर्ताकालःसंख्याचेत्यर्थत्रयं तत्रोक्तैर्नेतिपातंजलाः
लः कर्मणिचेतिसूत्रेचकारेण कर्तुःपरामर्शइति- कर्तृत्वंनैव्यापारइतिभाष्याः यत्नइतिनैयायिकाः युक्तंचैतत् व्यापारत्वापेक्षयालाघवेनयत्नत्वस्यैवश
क्यतावच्छेदकत्वात् शक्यतावच्छेदकदशलकारसाधारणत्वं नत्वेवंभवतीत्यादौ चादेशिनो लकारस्यैवस्मरणादन्वयधीः आदेशेषु शक्तिक
ल्पने गौरवात् तदस्मारकेशशाक्तिभ्रमादेवान्वयधीरितिचेन्न चैत्रोगंतागतोग्रामोइत्यादौ सामानाधिकरण्यानुरोधात् यथायथं क
र्तृकर्मस्मरणीकृत्द्राच्चे नन्वेवं लटः शतृशानचाविसनेनशतृशानचोरादेशत्वात्कथं कर्तरिशक्तिः आदेशशक्त्यानिर्वाह[illegible]देशे
कशक्तिकल्पनात् चैत्रः पचमानमित्यादौ सामानाधिकरण्यस्याप्यादेशिन्त्यानिर्वाहात् अत्रादेशशक्तेः इयांस्तु विशेषः [illegible]त्वेन यत्नेरा
श्रितः आत्मनेपदत्वेन सैनेमैत्रेणगम्यतेग्रामइत्यादौ मैत्रकृतिजन्यगमनसंसर्गशाली ग्रामइत्यन्वयबोधात् कृतिप्रयोगवर्तते
तीयार्थोजन्यत्वंतुसंसर्गः मैत्रेकृतो विशेषणं सप्तच गमने तच्च सने तच्च ग्रामे इति ग्रामंगच्छति मैत्रइत्यत्रतु ग्राम इतिसप्त
जनकगमनानुकूलकृतिमान्मैत्र इतिबोधः फलंच द्वितीयार्थो जनकत्वादिकं संसर्गः ग्रामश्चात्रसप्त विशेषणं तच्चग
मने तच्चकृतौ साचमैत्र इति विशेषणविशेष्यभावभेदेनैव कर्तृकर्मप्रतीतिस्तत्कालीय बोधयो विशेषः तावत्पदार्थोस्त्व
यत्रमास्ते मैत्रेणज्ञायतइष्यते क्रियते घटइत्यादौ तु वृत्तिः तृतीयाया एवार्थः विषयता व्याख्यातार्थो मैत्रेज्ञानविषयोघटइत्या
दिकमेणान्वयधीः घटंजानातिमैत्रइत्यत्र विषयत्वं द्वितीयाया आश्रयत्वं वाख्यातार्थः घटविषयकज्ञानाश्रयोमैत्रइतिधीः
कालश्चात्रातीतानागतवर्त्तमानस्वरूपः यथा लडादेरर्थः भवतीत्यादौ वर्त्तमानत्वं लडादेरर्थः लङ् लुङ् लिङ्नभभवत् अप[illegible]

१   राते ३

इक्श्तिपो धातुनिर्देशे ·

वादः व्भवेत्सादौ भूतत्वं लुट्लृटो भाविता भविष्यतीत्यादौ भविष्यकालः लिङ् लोट् पंचमलकाराणां भवेत् भवतु इत्यादौ आशिषोभ
वतु इत्यादीनां विधिः कालः संख्या च केवलार्थः पंचमलकारस्य छंदस्येव प्रयोगः तत्र दीर्घत्वमपि विकल्पेन भवतीति भवति भ
४ वतीति प्रयोगदर्शनात् तत्र व्यापारबोधकेन लटा वर्त्तमानत्वं व्यापारादावेव बोध्यते पचतीत्यादितो वर्त्तमानव्यापारानुकूल
व्यापारवानिति बोधनात् एवमन्यत्रापि व्यापारबोधकाख्यातजन्यवर्त्तमानत्वप्रकारकबोधे आख्यातजन्यव्यापारोपस्थि
तेर्हेतुत्वकल्पनान्नातिप्रसंगः व्यापारबोधकस्य धातोः समभिव्याहृताख्यातजन्यवर्त्तमानत्वप्रकारकबोधे तु तादृशधातुज
न्योपस्थितिर्हेतुः कारणताकार्यतावच्छेदिका च प्रत्यासत्तिर्विशेष्यतैवेति नातिप्रसंगः जानाति गच्छति भजते इत्यादौ वर्त्तमानक्रि
शब्दया याश्रयत्वादिबोधस्यैवानुभवविरुद्धत्वा तत्र च लटा … वर्त्तमानत्वं लक्षणयाश्रये एव बोध्यत इति विशेषः लटोऽधिकरणकालोपाधिस्पंद एव वर्त्तमाने … ने नि ते
वर्त्तमानसामीप्ये विहितत्वेन तु स्यानधिकरणस्य च समीपवर्त्ती तु तत्कालः तत्रापि शक्तेर्लक्षणाया वेत्यन्यदेतत् नन्वेकपदोपस्थापितयोः कथं मिथोन्वयः तत्पदज
न्यशाब्दबोधे पदांतरजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात् कार्यतावच्छेदका प्रत्यासत्तिप्रकारता कारणतावच्छेदिका विशेष्यतेति अन्यथा हरिपदार्थयोरिंद्र इनत्यादौ का
रणताकल्पनान्निर्वाहो न च माप्स्ते नैवं तत्तत्पदान्यत्वस्यैव तत्र प्रवेशात् कथमन्यथा एवकारार्थो … न्ययोगव्यवच्छेदयोरन्वयः घटो नश्यतीत्यादौ वर्त्तमानो येऽ२
त्पत्तिकत्वं प्रतियोगित्वं लडर्थः अत्र नाशप्रकारः द्वितीये तु नामार्थयोर्युगपदेव बोधात् न च तादृशोत्पत्तिकत्वमेवार्थोऽस्तु धात्वर्थस्य नाशस्य घट
प्रातिपदिकार्थे साक्षादन्वयासंभवात् न च प्रतियोगित्वमेवार्थोऽस्तु चिरविनष्टे पुनर्नश्यतीति प्रसंगात् एतेनात्र वर्त्तमानत्वमेवार्थो नोत्पत्तिरिति
परास्तं केचित्तु लत्वमेवात्र प्रतियोगित्वस्य उत्पत्तितावच्छेदकं लटः स तादृशोत्पत्तिकत्वस्य एकधर्मावच्छिन्नस्यैव युगपद्बोधकत्वं अन्यद इनेत्यादौ कारण
त्वैकत्वबोधो न स्यादित्याहुः अन्ये तु नश्यतीत्यादौ लटा नाशसामग्र्येव बोध्यते चिरविनष्टेन नश्यतीति प्रसंगः अत एव नश्यतादि
नाशसामग्रीमिति प्रामाणिकाः प्राहुः आख्यातत्वं क्रियाविशेष्यकबोधहेतुर्वैयाकरणाः भाट्टाश्च आख्यातयोर्धात्वर्थः क्रिया चैत्रस्तं
डुलं पचतीत्यादितः चैत्रकर्तृकतंडुलकर्मकपाक इत्यादिधीः अत एव भावनाक्रिया चैत्रीया पाककर्त्री कृता तंडुलकर्मिका इति धीः प्रथ
नमाथयोरिव नानार्थधात्वर्थयोः स … तिनि

भावे कर्मणि नष्ट इत्यादौ ३

भान मांतपदार्थविशेष्यक एव बोधः ओदनकर्मकपचनानुकूलकृतिमांश्चैत्र इति नैयायिकाः द्वितीयाद्यर्थकर्मत्वकरणत्वादेः सर्वक्रियासामेवान्वय लोऽनन्य
तत्कालेत्युक्तेः सामान्ये … वर्त्तमानध्वंसप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वं तादृशप्रतियोगिनि भिक्षा चैत्रे … इति प्रयोगापत्तेः चिरसं … रूढे २
संयुज्यत इति प्रयोगापत्तेश्च ज्ञानादि … क्षिति … अद्वासीदिति प्रसंगात् इत्थं एवं नाशेतु इदन्त्वासंभवाच्च उपात्तस्तु देशकालादावनन्वमाने
दोषः आसीदित्यादौ धातुनोत्पत्तिः प्रत्याय्यते नष्ट इत्यादौ तादृशोत्पत्तिकत्वं प्रत्ययेनेति विशेषः लिट् इत्यस्तु भूतकालवापरोक्षत्वमप्यर्थः अहं सुप्तकारेत्यादि
प्रयोगादर्शनात् नचैवं त्वं अतुरंगमोवेति रूपकात् उत्तमपुरुषस्तत्र न स्यादिति वाच्यं सुप्तोहं किल विललापमानं … किल विचार इत्यादौ चित्तविक्षे
पे तदसंभवात् तत्र परोक्षत्वेन तासर्वचक्रे --- नलल्लिट्प्रयोगो ऽपितु लिङ्तप्रतिरूपकोऽयं निपातः लुट्लृटौ तु भविष्यकाले भविष्यत्वं तु वर्त्तमानप्राग
भावप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वं उत्पत्तेश्च देशविशेषः कालविशेषश्चाधिकरणत्वेनान्वेति गेहे घटो भविष्यति अनुभविष्यतीत्यादौ धातुनोत्पत्तिः प्रत्याय्यते
वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमात्र अभ्ययत्वं च प्रत्ययेन गृहाधिकरणक वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्त्याश्रयो घटः अद्यतनवर्त्तमानप्रागभावप्रतियो
ग्युत्पत्त्याश्रय घट इत्यन्वयबोधात् वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्य तादृशार्थत्वे … गृहे समुत्पन्नपरश्व परंगणे गमिष्यति मैत्रेः परश्वः परंगणे भ
विष्यतीति प्रसंगः केचित्तु देशविशेषः कालविशेषश्चात्र प्रागभावप्रतियोगिनि चान्वेति परश्वो भविष्यतीत्यस्य परश्वोवृत्तिप्रतिपरंगणवृत्तिर्यः प्राग
भावः तत्प्रतियोग्युत्पत्त्याश्रयः परश्वोवृत्तिपरंगणवृत्तिर्मैत्र इति धीः तेन नैवं प्रसंगः एतेन श्वोभाविनि घटे अद्य भविष्यतीति प्रसंगो निरस्त इत्या
हुः नंक्ष्यतीत्यादौ वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वप्रतियोगि … नंक्ष्यतीत्यादौ श्वो वृत्तिवर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगिनितमा
उत्पत्तितदाश्रय नाशप्रतियोगी घट इत्यन्वयः यत्तु अत्र वर्त्तमानत्वप्रागभावः प्रतियोगित्वमेव प्रत्ययार्थः तन्न श्वोभाविनाशके अद्य नंक्ष्यती
त्यादि प्रसंगात् पचतीत्यादौ आद्यपाकव्यक्तिप्रागभावगर्भमेव भविष्यत्वं पक्ष्यतीत्यादौ चरमपाकव्यक्तिध्वंसगर्भमेव भूतत्वं भासते तत्तत्स
मभिव्याहारस्य तादृशबोधे हेतुत्वात् तेन पाकसाध्यकव्यक्ते रन्ध इत्यादि कस्याश्चिद्देतितत्वेपि न पक्ष्यति पक्ववान् इत्यादि प्रयोगः लोट् विधिरो
सीत्वार्था यजेतेत्यादौ विधिस्तु भय्यादित्यादौ सचस्थाभ्याशंसनं तेदिष्टेतियावत् लोट्तु विरोधिरनुमितिविषयगमनानुकूलकृतिमा

वा.ल. मितिबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् विधिप्रवर्त्तनेतिभाट्टाः प्रवर्त्तनाच लिङ्निष्ठोव्यापारः पदार्थान्तरंवा लिङ्पदज्ञानमेवात्रस्यप्रवर्त्तनात्वेनज्ञानंप्र
धीनप्रवृत्तौकारणं आचार्योमांप्रवर्त्तयति इतिज्ञानात् कुवानयनादौप्रवृत्तिः आचार्यादिनिष्ठवर्त्तमानत्वाभिप्रायविशेषएवेष्टसाधनत्वं स्नान
५ पानादिप्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानस्यहेतुताया आवश्यकत्वात् तत एवोपपत्तौ प्रवर्त्तनाज्ञानहेतुत्वेमानाभावात् स्वर्गकामोयजेत इत्या
दौचवर्त्तमानविषयकोयागकर्णिकास्वर्गकर्मिकाभावः नेति बोधस्यपरैरभ्युपगमात् वर्त्तमानाविषयोपपत्तौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेरावश्यकस्वर्गसा
धनत्वादिज्ञानादेवतत्प्रवृत्तौ कार्य्यंविधिरिति प्राभाकराः स्वर्गकामोयजेत इत्यादौ स्वर्गकामनियोज्यकं यागविषयकं कार्यमिति प्राथमिकेबो
बोधः तन्नियोज्यं यागविषयकं यागमिति द्वितीयस्वर्गकामनियोज्यकोयागः स्वर्गकामकार्य इति तृतीयः स्वर्गकामोयागकर्त्तेति चतुर
र्थः अहंस्वर्गकामोयागमकृतसाध्यइतिपंचमः तत्र ------ बोधद्वयं मानसत्वानुमानिकं वेतिनव्याः नचप्रथममेवस्वर्गकामनि
योज्यकः स्वर्गकामोयागइतिबोधस्तु तथाच कार्यत्वएवशक्तिर्नतुकर्मत्वइति वाच्यम् । नियोज्यत्वंक्रियानिष्कर्षस्यसाधनताज्ञान
कालीनमत्कार्यमितिबोधत्वं तादृशबोधजनकत्वमितियावत् तच्चस्वर्गकामनाविशिष्टेयोग्यतावच्छेदकतयाभासते घटेनजल
माहरेदित्यत्र नघटेच्छिद्रवत्त्व नचयागेस्वर्गसाधनत्वज्ञानं विनानियोज्यत्वं भवितुमर्हति नवा यागेस्वर्गसाधनत्वं प्रथममेवश
क्यज्ञानं तद्धि साक्षात्परंपरयावा नाद्यः आशुविनाशिनोयागस्य कालान्तरभाविनिस्वर्गे साक्षादहेतुत्वात् नान्त्यः परंप ५
राघटकापूर्वानुपस्थितेः अतोयागविषयकं कार्यमितिप्रथमबोधादपूर्वोपस्थितौ तद्द्वारा यागेस्वर्गसाधनत्वग्रह इत्यत्रकार्य
त्वबोधइति युक्तं नियोज्यत्वं पदानुपस्थितमपि शाब्दबोधेभासते नचपदानुपस्थितस्यशाब्दधीविषयत्वे प्रत्यक्षादिविषय
सकलपदार्थानांतथात्वापत्तिः तत्तदन्वयबोधेपदजन्यतदन्वयप्रतियोग्युपस्थितेर्हेतुत्वात् अतएवद्वारं द्वारमित्यादावपि वि
धानरूपस्यार्थस्यैवाध्याहारः अनुप्रतियोगिनः कार्यत्वस्यपदोपात्तत्वात् तदपिनशाब्दबोधस्योक्तनियोज्यत्वविषयत्वेमाना
भावात् नच योग्यताज्ञानं शाब्दबोधहेतुः सचोक्तं नियोज्यत्वमेव अनन्वितयत्तेतेनानेनोक्तज्ञानभास्यैवधर्मस्ययोग्य.

त्मा

त्वादितिवाच्यं एकपदार्थेऽपरपदार्थस्यैवलाघवेनतथात्वात् योग्यतायाःस्वयंसंशयनिश्चयसाधारणज्ञानहेतुः यागेचपरंपराघटकधर्मसंदेहा
त् स्वर्गसाधनत्वसंदेहेपितथात्वबोधोपपत्तेः अनन्वयनिश्चयस्यविरहोवायोग्यता ज्ञानाभावविरहो तस्यचभवतादृशज्ञानहेतुत्वमभिमतादी
कृत्तसप्तमीचासौ यागेपिनस्वर्गसाधनबोधानुपपत्तिः प्रवर्त्तकज्ञानविधिरितिनैयायिकाः प्रवर्त्तकत्वंचकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वबलवदनि
ष्टाननुबंधित्वानां ज्ञानमतस्तेषु लिंगशक्तित्रयंमेरुशृंगाहरणानिः ---- चरणं मधुरुक्ष ---- भोजने प्रवृत्तिवारणाययथास्वत्रया
णामेवज्ञानस्यप्रवर्त्तकत्वात् । नतु विशिष्टेकृतिसाध्यत्वे एकैकशक्तिरितिलन्न विशेष्यविशेषणभावो विनिगमकाभावेनपृथक्त्रिष्वेवशक्तिः एवं
चस्वर्गकामोयजेतेत्यादौ स्वर्गकामिष्टोयोगः कृतिसाध्येष्टसाधनवलवदनिष्टाननुबंधिकेतिबोधइत्येके वस्तुतो नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेनसाक्षात्
अन्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया तादृशयागानुकूलकृतिमान्स्वर्गकाम इत्येवबोधः एवंच लिंगस्त्वयैकार्थालिङर्थान्तरबोधकत्वमपिस्वभावादेव कृति
साध्यत्वंच प्रवृत्तिबोध्यत्वमात्रेपि जीवनयोनियत्नसाध्यप्राक्पक्षेसाध्यकसंचरणप्रवृत्तिः वाद्यवायुकृताप्यदृष्टवदात्मसंयोगादेवोपपत्तेः
अमयोनियत्वेमानाभावः एवंचानिष्टनिरपि भन्नान्तरं प्रसभावस्यतत्वात् नचैवंप्रवृत्तिं सुषुप्तिदशायांनिरसाभावेनप्रवृत्तिः कार्यंचेष्टाधि
सत्तिप्रसंगात् अतः कृतिसाध्यत्वधीप्रवृत्तिजनकेतिनव्याः यद्यपीदानींकृतिसाध्यताज्ञानंप्रवर्त्तकंमन्यथा भावि --- वाक्यप्रवृत्तापत्तेः समुद्रतरणा
दौप्रवृत्त्यापत्तेश्च तथापीदानींसदंशांतर्भावेनप्रवर्त्तकज्ञानं पाक्षिकमेवलिङातस्केवलकृतिसाध्यत्वेनयागादौप्रसाध्यतेइष्टसाधनत्वंचइच्छाविषयसा
धनत्वं इच्छाविषयत्वेनस्वर्गपशुपुत्रादीनामननुगमात् नलिङोनामार्थकत्वमितिकार्यताकारणभावकेदकस्वसंबंधः समवायः यद्वा सुखेच्छाविशिष्टसुख
साधनताज्ञानं प्रवृत्तिहेतुः कार्यताकारणतावच्छेदकस्वसंबंधश्चविशेष्यता उभयथापि तेनतेनरूपेण तत्रतत्रशक्तोनानार्थत्वमितिचेन्न लाघवा
दिच्छाविषयसाधनत्वशक्तेः स्वर्गकामइत्यादौ तत्तत्कामपदसमभिव्याहारात् स्वर्गादिरेवभासते स्वर्गादिनाबोधकत्वपाश्चात्य । पार्थिकः इष्टसाध
नंचइष्टनिष्ठसाधनतानिरूपकत्वमेव इष्टत्वसामानाधिकरण्येन यागादिसाध्यत्वंयागपदन्यावृत्तिगर्भवृत्तित्वसामानाधिकरण्येनतृणा
दिजन्यत्वसत्त्वात् एतेनदानादितोपिस्वर्गसंभवादिष्टत्वावच्छेदेन यागेसंभवतीतिनिरस्तं अन्येतु विजातीयपशुपुत्रादिसाध्य
नत्वे लिङोनामार्थएवशक्तिः लिंगपदमिच्छाविषयत्वावच्छेदकावच्छिन्नसाधनत्वेशक्तमित्याहुः परं शक्तिग्रहः तत्वयागो

२

विजातीयस्वर्गसाधनं । चित्रायजेत पशुकाम इत्यादौ यागः पशुसाधनमित्याकारैव शाब्दधीरेव मनःपदादावपि सुखोपलब्धिकारणतावच्छे
वाग्हा- दकावच्छिन्ने मनःपदशक्तमिति ज्ञानात् तादृशावच्छेदकत्वांशे उद्बोधकमेवो मन इत्याकारकमेक शाब्दज्ञानमुत्पद्यते यद्वा मनःपदं मनसि
शक्तमित्याकारक एव शक्तिग्रहः मनस्त्वांशे अन्याप्रकारक मनस्त्वप्रकारकं ज्ञानं तत्क्षणमात्रीयसंस्कारात् सोपि तत्पूर्वजन्मानुभवादित्यादि
५ रेवेत्याहुः बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं तु स्वजन्येष्टप्राप्तिः नांतरीयक दुःखादिक दुःखजनकत्वं उत्कट दोषजनकत्वं च उत्कटत्वं च दोषादेर्जा
तिविशेषः न तु तपो हीनं ब्रह्मवर्त्तकामिथ्यो यत्र दशोत्कटानि मुख्यानि एकादशोत्कटानि दुःखानि प्रवर्त्तेः यत्रानुत्कटानि सह
स्र दुःखानि एवं च तदपेक्षया उत्कटदुःखं तत्रापि ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादाविष्टसाधनत्वस्य निज --- शक्यतया बलवदनिष्टासाधनत्वमेव
निषिध्यत्वात् तन्निष्ठापेक्षया अन्यन्न दुःखजनकत्वमिति तत्रालिंगः शक्तिः तत्र स्त्रीयपापजनकत्वमेव वा तस्यैव नञो निषेधतद्यातिपद्याधि
प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति नञर्थबलवदनिष्टाननुबन्धित्वात् नञो संभवतीति तथाभिव्याप्त्या नुपपत्ति तन्नेदतिरिक्तस्यैव ए
व व्युत्पत्तिः अतएव नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यादौ षोडशिग्रहणाभाव इष्टसाधनमिति बोध इति दीधितिकृतः नहन्तव्य इत्यादौ हननो
भावविषयक कार्यमिति बोध इति गुरवः ननु पचतीत्यादौ लिङर्थवर्तमानत्वादेर्यत्नएवान्वया न सा व्युत्पत्तिः नैवं यत्र प्रत्ययत्वं तत्र
प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति व्याप्तेः पाकान्वितयत्नबोधकत्वेनैव चासंगमात् अथ यत्र प्रत्ययार्थत्वं प्रकृत्यान्वितमभि --- मतं तत्र स
ख्या कालातिरिक्तत्वमपि व्याप्यकोटौ देयं यथाथः प्रत्ययार्थः स तत्र प्रकृत्यर्थस्यैव विशेष्यतया भासते इति व्याप्तौ संख्याकालेष्टसाधनत्वादति
रिक्तत्वमपि ते यद्युपन इत्यादौ लिङि इष्टसाधनत्वादेर्यागे विशेषणत्वेपि न क्षतिः आयन भूतव इत्यादौ लिङ एव बलवदनिष्टाननुबंधित्व
भावेन लक्षणा नान्यता तात्पर्यग्राहकौ तौ व्युत्पत्तिविरोध इत्याहुः कर्तव्यत्वेनाभिप्राय --- विषयत्वं विधित्वं तदभावो निषेधः न चेष्टसाधे
निषमाने न त्वाद्यनुमानं यागो मदिष्टसाधनं --- त्वेनाभिप्रायाविषयकत्वात् यथा मासित्रोत्तथैव मम भोजनं कलंजभक्षणमभिप्राय तस्यैव विधि
रर्थः कलंजभक्षणं ममानिष्टसाधनं मत्कर्तव्यत्वेनाभिनाशित्वमाप्यत्वात् यथा मासित्रादिम्यमाणमधुविषभोजनमिति न्यायाचार्याः

पंचम लकारस्य तत्र कालत्वमपि व्याहतत्वैव विधिरर्थः समिधो यजतीत्यादौ विधिप्रत्ययात् देवांश्चाभियजते इदमितिच यएवं विद्वानमावा
स्यायां यजते इत्यादौ तु प्रत्ययादिति लिङः तत्र तत्त्वं क्रियायाः प्रतिपत्तिरर्थः क्रियायाः प्रतिपत्तिः क्रियावानिष्पत्तिरेव चात्रापादानशक्त्या
सुनिष्पन्नं भवतीति तस्यागम्यमान --- गम्यत्वं चापादानतर्कतर्कत्वं च मानसत्वव्याप्यजातिविशेषः --- नसक्षम इत्यादौ एषः कर्म
कोभूतत्वेनापादानस्यार्थो लाभस्तदनुकूलकृतिमान् ओदनकर्मकोभूतत्वेनापादानाविषयोयः पाकः तदनुकूलकृतिमानिति बोधः भवि
ष्यत्कृतिपतनेलिङ् यदि सुवृष्टिरभविष्यत् तदा सुभिक्षमभविष्यदित्यादि तप्रयोगदर्शनात् भूतलेचेति चक्कार --- भाविष्यत्वेपि शक्तिः
बोधनियामक तस्य र्थे वसिते यदिस्यादित्यादि स्याद्यापादानत्वमेवार्थः निवानिवेकृ्कि निर्धूमस्यादित्यादौ तस्याएवापत्त्ययोगात्
यदि निर्वह्निः स्यादित्यादावुभाभ्यामेव तदुपस्थितिः चैत्रः पचतीत्यादौ सुप्तिङ्भ्यां संख्यायाः --- नान्यतरवैयर्थ्यमिति न्यायात्
संख्यादित्व कारार्थः लडादेरेकवचनादीनामेकत्वद्वित्वबहुत्वेषु शक्तिः तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः इति सूत्रेमासंख्याबुकादिक
दि॰ वचनीनामेकत्वादिशक्तिसिद्धौ द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु बहुवचनमिति सूत्रं नियमार्थः द्व्येकयोरित्यादेर्द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थः
र्थतयोरेव प्रकारताभानात् द्व्येकेषामिति प्रयोगापत्तेः बहुवचनादीनामानुमानिकक्षणाविनाएकत्वादौ न साधुत्वमिति नियमः शुद्ध
तां पितर इत्यादौ एतद्वः पितरो वास इत्यादौ एकत्वे बहुवचनस्यानुमानमेव तच्छन्दसि सुपां सुलुगिति एकस्य सुपस्थाने कसुवर्ता तस्मि
त्तिच तदर्थः ननु लिङा संख्यावाचकत्वमसिद्धं चैत्रेद्रष्टोपच इत्यादौ विनातिङ् सुपः संख्याबोधिकत्वात् संख्यावाचकत्वासिद्धं अ
तएव चैत्रः पचतीत्यादौ संख्याबोधस्तं भवादिति नैवं चैत्रश्चैत्रो गच्छतीत्यादौ लिङः संख्याप्रतीतेः तथा सति लिङे कवचनस्य
कथमेकत्वशक्तिः सुपैव तद्बोधसंभवादिति चेन्न सुपेकवचनानामेकवचनत्वेन एकत्वशक्तिसिद्धौ लिङेकवचनत्वसिद्धुः एवं
तिङ्-द्विवचनबहुवचनयोरपि द्रष्टव्यं एकवचनत्वादिकं तु तादृशपारिभाषिकत्वमेव आख्यातार्थो भावनान्वयिनो न चेति
यंयेभावनान्वयितितं संख्यापी वृत्तिः भावनाविषयत्वेनान्वयि योग्यश्च दूरविशेषणत्वे तात्पर्यविषयत्वे सति जन्यमां
ति

तपदोपस्थाप्यसत्त्रारव्यातजन्यसंख्याप्रकारकबोधे भावनान्वयबोधसामग्रीबयघोन्नु प्रथमांतपदोपस्थाप्यत्वं तत्र भिन्नत्वादित्ति [illegible]
न्तीत्यादौ प्रथमांतपदोपस्थाप्येहपिससंताभावको ध्येद्रादौ भावनान्वयः तंडुलं पचतीत्यादौ द्विवचनविशेषणवादिभिः तदुक्तौ [illegible]
न्वयान संख्यानुयोगोपीति अतएव भावप्रत्ययेन चैत्रेण पच्यते सुप्यते इत्यादौ प्रथमांतपदोपस्थाप्यत्वाभावेन भावनान्वयः [illegible]
७ रव्या प्रत्ययस्य च तत्र वर्तमानत्वमेवार्थः भावलिङ् [illegible] साधनत्वं तच्च क्रियायामन्वेति अतएव स्यापरत्वादि [illegible]
मोपस्थितत्वाच्च साधुत्वार्थमेकवचनमेव युज्यते इति प्रामाणिकाः एवं चैत्रेण पच्यत इत्यत्र चैत्रकृतिजन्यः पाको वर्तमान इति धीः तृती
तीयार्थः कृतिः चैत्रेण सुप्यते इत्यत्रापि चैत्रवृत्तिस्वापो वर्तमान इति धीः कृतिरत्र तृतीयार्थः एवं च भावप्रत्ययस्थले पचति चैत्र इ
त्यादौ कालः संख्या वर्तमानत्वाक्षेपलभ्यः ततः शाब्दिकनिषेधात् कर्त्राद्यक्षेपोप्यय्यमेव प्रथमांतपदोपस्थाप्यत्वं नेत्वनुमान [illegible]
[illegible] पदजन्यपदार्थोपस्थितिर्हेतुर्न क एतेनानुमितेः शाब्दहेतुत्वात् चैत्रः पचतीत्यादौ कर्तुरभेदान्वयो नानुभाविकः चैत्रस्य [illegible]
नमित्यादौ सुबर्थस्वत्वादेः प्रातिपदिकार्थसाधनाद्यावितितिङ् क्तमादौ चैत्रादावनुबोधकाभावात् नेष्यते तु नामार्थयोर्भेदेना
न्वयः चैत्रकर्तृक — इत्यादि तथाबोधाविरहात् अतएव भेदातिरिक्तसंबंधः निपातान्यनामार्थबोधे विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतु
त्वं तत्र च कार्यकारणतावच्छेदकप्रत्यासत्तिविशेष्यतैव घटः पटो नेत्यादौ निपातार्थस्य भेदान्वयेपि न क्षतिः इतोपि घटः कर्मत्वमित्या
दौ निराकांक्षेन भेदेनान्वयः ननु अनभिहिते इति सूत्रे तृतीया कर्मण्यभिहिते द्वितीया विहिता कर्तृकर्मणोर्वाच्यत्वं चैत्रः पचती
त्यादौ तृतीयापत्तिः तत्राख्यातेन कर्तृकरणाभिधानात् पच्यते तंडुल इत्यादौ द्वितीयापत्तिः तत्राख्यातेन कर्मणोभिधानात् अतः
कर्तृकर्मणी कारकाख्ये कर्ता कृतिमान् स्वतंत्रः स्वेच्छापूर्वकारी परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मणः इति क्रियाजन्योत्त
रदेशसंयोगरूपफलशालित्वं कर्मणो ग्रामादेरिव कर्तुरपि अतः परसमवेत इति धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वात्

तत्सत्त्वावच्छिन्नक्रियावाचकत्वं गम्यादीनां अन्यथा त्यजिगम्योः पर्यायतापत्तेः उभयोरपि स्पंदवाचकत्वात् फलावच्छिन्नक्रियावाचकत्वादेव गम्यादौ
सकर्मकत्वव्यवहारः सजेत्तु त्यजतीत्यादौ कर्तृकर्मवाचकत्वादेव तदर्थकर्तुराख्यातेनाभिधानात् पचति चैत्र इत्यादौ तु न तृतीया पच्यते तंडुल इत्या
दौ न द्वितीया तदर्थस्य कर्मण्याख्यातेनैवाभिधानात् उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात् अतएव पचतीत्यादौ कर्त्रादिप्रयोगः पच्यत इत्यादि कर्मत्वयुत्ये
समाख्यातोपि संगच्छते न च लडाद्यनुवर्तमानत्वादेकत्वे कथमन्वयः एकदेशत्वात् अतएव अन्वयबोधे निजन्याख्यातविशेष्यकोपस्थितेर्हेतुत्वात्
अतएव गोनिर्णय इत्यादौ लक्षणया स्वतोपि गोत्वोपस्थितिं विना न तत्र निरस्तान्वय इति वाच्यं पच्यत इत्यादौ जर्थक एकदेशकृतौ पाकादेर्बोधात् पु
गमात् उक्तत्वं सत्तोपि तत्सदजन्यत्वस्य जन्यत्वादरपि त्रवेशनीयत्वात् न चोपायान्वयिबोधे समानविभक्तिकपदजन्योपस्थितिर्हेतुः नीलमुत्पलमि
त्यादौ बोधे कृतितदभावात् अर्थकर्तुः संदान्वय इति वाच्यं विरुद्धविभक्तिराहित्यस्यैव तत्र तत्त्वात् अतएव क्रियाविशेषणं स्तोकं पचतीत्यादौ
नीलोत्पलमित्यादौ च स्तोकपाकाद्याधारभेदान्वयधीः नैवं अनभिहित इति सूत्रस्य कर्तृकर्मणोः संख्यायाः अनभिहितात्तृतीयाद्वि
तीये स्यर्थमपि कर्तरि प्रत्यय इत्यादावपि कर्तरि संख्यावाचकः प्रत्यय इत्यर्थः ननु यदि कर्त्रादिसंख्यायामनभिहितायां तृतीयादिरिति तर्हि
धर्मवतां चैत्रस्य पाकः ग्रामस्य गमनमित्यादौ तृतीयाद्वितीयापत्तेः सत्यं अतएव तत्र तृतीयादिप्रसक्तौ कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रेण
षष्ठ्यभिधानेन न तद्द्वयात् एवं च षष्ठीलक्षणया कर्तृत्वकर्मत्वं च तादृप्येण बोधयतीति शेषे किंतु राज्ञः पुरुष इत्यादौ षष्ठीसंबंधमनेन
बोधयतीति शेषः यद्यपि लक्षणया न सूत्रापेक्षया [illegible] इत्यादौ तदभावात् एकविभक्तौ विभक्त्यंतार्थे अनुशासन [illegible]
पानसाध्वीति नियमार्थमिदं सूत्रं इष्टं तत्रान्यः शेषः उक्तं च कृते हे कर्मत्वं तादृप्येण यत्र न भासते तत्र संबंधमात्रे षष्ठी तस्मात् [illegible]
[illegible] कृतीयत्वेन तादृप्येण कर्तृत्वकर्मत्वाभाने विहितायाः षष्ठ्याः सैव निष्ठा दृष्टे सनन्ते चैत्रे पाग तं ग्रामे गतवानित्यादौ [illegible]
दूबोधवे [illegible] प्रोक्तधात्स्वमस्यापकुर्वीत इति चन्याय कुसुमांजलौ उदयनेत्स्यागतमित्यत्रापि संबंधेन कर्तृत्वादिबोधे [illegible]
पिद्दश्यते लः कर्मणि चेति सत्त्वेमपि कर्मादि संख्याया मिश्रकसनय ननु स्वरितं ञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति [illegible]
वानु कर्त्रभिप्रायेति आत्मनेपदवाच्य इति लभ्यते स्वरित इत्संज्ञक अनुबंधरूपो यत्र एवं भकार इत्संज्ञको यत्र ते धातोरात्मनेपदं

दे:कर्तृगामिनिफले आत्मनेपदंभवतीतिसूत्रार्थः नत्वभिप्रायेतद्विषयेइत्यर्थः लक्षणापत्तेः कर्त्तारमभिप्रैतीति नह्यभिप्राय-
ल· ख्यानाच्च अतएवभुंजंतिपचंत्यात्रकाः पचंतिपाचकाः इत्युदाहरणमपिसंगच्छते नहितेषां फलेनाभिप्रायः किंत्वसंबंधः
दि॰ सागादस्मात्सूत्रांफलंभविष्यतीत्यभिप्रायेणैदयाजयितुंव्रवते वसंतेब्राह्मणो गोदानादधीतेइत्यात्मनेपदबलादाहिताग्नि
८ बाधोनतेरफ लाप्यकल्प्यते इतिपूर्वमीमांसापि अतएवात्मनेपदमित्यादिसमाख्यापिसंगच्छते मैवं वस्तुगत्याफलसमाना-
धिकरणकर्तृत्वमात्मनेपदेन बोध्यते इत्यत्र तत्रतात्पर्यात् अस्तुफलसामानाधिकरण्यमात्मनेपदस्यतद्वैयधिकरण्यंचपरस्मैप-
दार्थः तच्चकर्तावेव अन्वेति इतिकर्तृर्नवाख्यातसिद्धिः मैवं शांदध्यादितिविधेः परगतफलजनककर्मकप्रवृत्तिःस्यात् नस्यात्
तेत्राख्यातार्थमात्रे तात्पर्यात् नतुपरस्मैपदार्थेपीति सर्वसामंजस्यं धातोरर्थः लकारस्यार्थो व्यापारः भावेकृतिः भजा-
दीनामपि व्यापारोर्थः तेनासिद्धप्यादने इदानीं पचतीतिसंयोगवन्निषेधागमनमित्यादिषुनप्रयोगः मंडनमतानुयायि-
नः फलव्यापारौधात्वर्थः आख्यातस्य आश्रयत्वमर्थइतिगुरवः एतदपियत्नत्वापेक्षया व्यापारत्वाश्रयत्वयोर्गुरुत्वात्
दुपेक्षणीयंइति इतिलकारार्थवादपरिच्छेदः ॥

श्रीगिर्षधदिजीवितापहारी हृदये कृंनिहि नमोभगवतेवासुदेवाय॥ गुणाधेषोवुयोग लत्रिदिविधवडादिविश्वरः
हानहरिनिमी·विश्वमप्पमतं कुविदु वेदमतीवा विषमीश्वरेकपा॥ १॥ शिरसाश्रावणपूर्वपरंके निपद्भ